

FILOSOFIJOS ISTORIJS APYBRAIŽOS

V. NIČIK
(Kijevas)

LIETUVOS XVI—XVIII a. FILOSOFIJOS TYRIMAI IR KJEVO MOHILOS AKADEMIJOS FILOSOFINIS PALIKIMAS

Lietuvių ir ukrainiečių tautų istorinis likimas susiklostė taip, kad žymią savo kelio dalį jos praėjo drauge, vienoje valstybėje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtyje ukrainiečiai jautėsi palyginti laisvai.

Lietuvoje ir Baltarusijoje labai išplitusios liuteronizmo bei kalvinizmo reformacijos idėjos stipriai veikė ir ukrainiečių tautos dvasinį gyvenimą. Ypač didelę reikšmę turėjo Vilniaus brolija, kuri artimiau ir betarpiškiau priėmė šias idėjas. Su Vilniaus brolija susijusi ukrainiečių mokslininkų Levrentijaus ir Stefano Zizanijaus Tustanovskių, Leontijaus Karlovičiaus, Miletijaus Smotrickio ir kitų veikla. Iš brolijos spaustuvės į Ukrainą ėjo reformacijos idėjomis persunktos knygos, vadovėliai, pirmieji elementoriai.

Tačiau ukrainiečių reformacinis judėjimas ir jo idėjinė, ypač filosofinė, išraiška beveik netyrinėta. Atsižvelgdamas į tai, Ukrainos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas sudarytame daugiatomės Ukrainos istorijos plane-prospekte numatė reformacijai skirti ištisą skyrių. Todėl ukrainiečių istorikus ir filosofus dabar labai domina lietuvių ir baltarusių mokslininkų reformacijos tyrimo darbai. Ypač svarbi yra baltarusių filosofo S. Podokšino monografija¹. Ji pirmiausia įdomi tuo, kad jos autorius peržiūrėjo tradicinį požiūrį į Lietuvos ir Baltarusijos reformacinio judėjimo subjektą. Juk ir dabar dar daugelis mokslininkų tebegina nuomonę, kad reformacija mūsų žemėse buvo šlėktiškas, beveik nepalietęs trečiojo luomo judėjimas.

Nors ukrainiečių mąstytojų veikaluose randame neabejotiną Vakarų Europos reformacijos, ėjusios per Lietuvą, Lenkiją, Vokietiją, idėjų poveikį, bet reformacinis judėjimas Ukrainoje nesuvestinas tik į jo Vakarų formų įtaką. Ukrainiečių reformacinis judėjimas turi specifines išraiškos formas. Tai rodo tas faktas, jog nei kalvinizmas, nei liuteronybė, nei antitrinitarizmas Ukrainoje plačiau nepaplito. Kaip žinia, šios reformacijos formos turėjo tikslą pertvarkyti katalikų bažnyčią. O Ukrainos gyventojų dauguma buvo pravoslavai.

¹ С. А. Подокшин, Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (Вторая половина XVI—начало XVII в.), Минск, 1970.

Iki šiol manoma, kad scholastikai Ukrainoje atstovauja filosofija, kurią dėstė Kijevo Mohilos akademijos dėstytojai. Ši akademija, iš pradžių būvusi kolegija, susikūrė 1632 m., susiliejus Kijevo brolijos mokyklai su Kijevo-Pečioros lauros mokykla, kurioje buvo ir sava spaustuvė. Pirmieji Kijevo brolijos mokyklos mokytojai, pavyzdžiui, Jovas Boreckis, Isajus Trofimovičius-Kozlovskis, buvo iš Lvovo. Profesoriaus Titovo duomenimis, šios mokyklos veikloje aktyviai dalyvavo Vilniaus brolijos mokyklos veikėjai ir auklėtiniai. Kolegijos įsteigėjas Piotras Mohila siekė, kad kolegijoje mokslų dėstymą pakeltų iki Vakarų Europos aukštųjų mokyklų lygio. Todėl jis siuntė daugelį studentų tęsti mokslą Vakarų Europos kolegijose ir universitetuose.

Kadangi Kijevo Mohilos kolegija vykdė filosofinio ir teologinio pravoslavybės pagrindimo funkciją, tai turime pagrindą kalbėti apie joje dėstomos filosofijos scholastiškumą. Tačiau iki šiol Kijevo Mohilos akademijos filosofinio palikimo, kurį sudaro daugiau kaip 200 filosofinių kursų, niekas nuosekliai netyrinėjo. Tik prieš trejetą metų šio darbo ėmėsi Ukrainos Mokslų akademijos Filosofijos instituto Ukrainos filosofinės minties istorijos skyriaus bendradarbiai. Pirmiausia buvo atrinkti žymiausių akademijos profesorių — J. Kononovičiaus-Gorbatskio, I. Gizelio, S. Javorskio, F. Prokopovičiaus, G. Koniskio ir kitų — filosofiniai kursai vertimams iš lotynų kalbos į ukrainiečių kalbą. Nelengva buvo rasti kvalifikuotų vertėjų. Be to, ukrainiečių filosofinė terminologija neišvystyta ir sunku rasti adekvačių terminų, kad būtų galima išreikšti XVI—XVIII amžių filosofijoje priimtas lotyniškas sąvokas. Šie sunkumai pamažu nugalimi. Jau išversti F. Prokopovičiaus ir G. Koniskio filosofiniai kursai, baigiami versti ir kiti kursai.

Pradėtiems tyrimams didelę reikšmę turi lietuvių mokslininkų darbai. Reikšmingi yra Vilniaus universiteto profesoriaus R. Plečkaičio darbai, kuriuos ukrainiečių filosofijos istorikai labai vertina. Kai kurie R. Plečkaičio tyrinėjimo rezultatai paskelbti filosofijos žurnale „Філософська думка“. Ypač įdomūs yra Lietuvos mokyklose skaityti scholastinės logikos kursai. R. Plečkaičio tyrimai rodo, jog to meto logikos kursuose pastebimos matematinės logikos, iš dalies semantikos, paradoksų teorijos, modalumo ir kitos užuomazgos. Ukrainos, taip pat ir Maskvos viduramžių tyrinėtojai (pavyzdžiui, Stiažkinas) gali remtis šiais tyrimais.

Tačiau, naudojantis Lietuvos mokyklose dėstytos filosofijos tyrinėjimo patirtimi, negalima nematyti tų skirtumų, kurie būdingi Kijevo Mohilos akademijoje skaitytiems filosofiniams kursams.

Pirmiausia skiriasi socialiniai tikslai, kuriems tarnavo Lietuvos ir Ukrainos mokyklos. XVII amžiuje Kijevo Mohilos akademija išreiškė pakilusią į nacionalinio išsivadavimo kovą plačių demokratinių masių interesus. Jei Lietuvos mokyklose filosofija suartėjo su viešpataujančia katalikų religija ir jai tarnavo, tai Ukrainoje filosofija turėjo aiškią antikatalikišką, antijėzuitinę ir antimomistinę kryptį, nors liaudies nacionalinio išsivadavimo kova ir vyko su kovos už tikėjimą lozungu.

Kaip žinoma, tomizmas yra viena iš vadinamosios antrosios scholastikos mokyklų. XVI—XVII a. Ukrainoje buvo plačiai žinomi ne tik Tomo Akviniečio, bet ir jo ispaniškųjų bei portugaliskųjų pasekėjų, kontrreformacijos ideologų Kajetano, Ovijedo, Vaskvezo ir kitų darbai, kurie buvo kritikuojami beveik visuose akademijos filosofiniuose kursuose. Nepritarimą tomizmui reiškė net ir tie akademijos profesoriai, kurie buvo laikomi katalikų partijos šalininkais. Pavyzdžiui, Stefanas Javorskis savo „Fizikoje“ tomizmo atžvilgiu užima tokią pat poziciją, kaip ir F. Prokopovičius.

Bet tai nereiškia, kad akademijoje skaityti filosofiniai kursai netaravo pravoslavų religijos pagrindimui, nebuvo spekuliatyvūs arba nesirėmė katalikybės pagrindimo patyrimu, visa scholastine literatūra. Tačiau, kalbėdami apie katalikybės patyrimo pritaikymą, pagrindžiant pravoslavų, nurodysime skirtingą antrosios scholastikos ir Kijevo mokslininkų požiūrį į Aristotelį.

Pavyzdžiui, ankstyvosios scholastikos laikotarpiu Aristotelio darbai nebuvo plačiai žinomi. Europa su jais susipažino per arabų ir žydų filosofiją, kai čia ėmė augti miestai, vystytis technika ir mokslai. XVII amžiuje bažnyčia ne kartą buvo uždraudusi Aristotelio veikalus, ypač jo „Fiziką“. Tačiau Aristotelio poveikis buvo toks stiprus, jog katalikų bažnyčia, siekdama išlaikyti savo įtaką dvasiniam epochos gyvenimui, buvo priversta pritaikyti Aristotelio kūrinius savo reikmėms. Po Tomo Akviniečio prasidėjo Aristotelio mokslo kanonizavimas ir dogmatizavimas: jis tapo nepajudinamu autoritetu ir tiesos matu.

Tačiau pravoslavų bažnyčioje būta savos pažiūrų į Aristotelį tradicijos. Teigiama požiūri į jį randame jau Kijevo Rusios laikotarpio kūriniuose: „Sviatoslovo rinkinyje“, Klimentijaus Smolitičiaus „Rašte presbiteriui Tomui“, Kirilo Turovskio ir kitų kūriniuose. Vėliau Kijevo Mohilos akademijoje Aristotelis buvo didelis autoritetas, grindžiant pravoslavų. Tiesa, su juo ne visuomet buvo sutinkama ir, kaip pažymi ukrainiečių tyrinėtojas Pelechas, remiantis jo darbais, buvo keliamos naujos mintys ir idėjos. Kijevo akademijoje buvo stengiamasi susipažinti su Aristotelium ne iš komentatorių darbų, o iš originalų. Taigi Kijevo mokslininkų požiūris į Aristotelį buvo labiau artimas Renesanso humanistams, negu scholastikai.

Negalima apeiti ir Kijevo mokslininkų požiūrio į humanistus ir naująją mokslą. Daugelio humanistų kūriniai būdavo plačiai naudojami dėstant, jų būta ir akademijos bibliotekoje. Pirmiausia paminėtini Erazmo Roterdamiečio, Jano Amoso Komenskio, L. Valos, L. Viveso, T. Kampanelos darbai, Petrarkos, Bokačo, Taso, Kochanovskio ir kitų poetiniai kūriniai. Ukrainos mokslininkai, pakviesti į Maskvą, buvo pirmieji humanistų kūrinių vertėjai į rusų kalbą. Pavyzdžiui, Jepifanijus Slavineckis pirmasis išvertė Erazmo darbą „Vaikiškų papročių pilietybė“, Vezalijaus „Ištraukas“. Jo vertimų dėka rusai taip pat pirmą kartą plačiai susipažino su Koperniko mokslu. Gavrilas Bužinskis į rusų kalbą išvertė „Eraz-

mo draugiškus pokalbius“, S. Pufendorfo veikalą „Žmogaus ir piliečio pareigos“.

Nuo pat Kijevo Mohilos akademijos įkūrimo pradžios joje, taip pat ir brolijų mokyklose buvo studijuojama ne tik Ptolomėjaus sistema, bet ir Ticho Bragės, Koperniko ir Dekarto sistemos, domėtasi Borelio Herikės bandymais. F. Prokopovičius jau buvo susipažinęs su Keplerio ir Galilėjaus darbais. Akademijoje skaitytiems filosofijos kursams būdingos tokios ypatybės: dėmesys jausmams, patyrimui, protui, kritiškas požiūris į šventraštį kaip vienintelį tiesos kriterijų.

Pedagoginiai principai, kuriais rėmėsi brolijos mokyklos ir Kijevo akademija, taip pat buvo humanistiniai ir priešiški scholastikai. Lavinimo visapusiškumo ir prieinamumo principas, vargšų ir turtingųjų lygybė mokykloje ir kiti teiginiai, išdėstyti Lvovo mokyklos 1596 metų įstatuose, buvo įgyvendinami ir akademijoje. Kaip įrodė profesorius Medinskis, Lvovo brolijos mokyklos įstatų tekstas beveik sutampa su pedagoginiais Jano Amoso Komenskio principais, išdėstytais knygoje „Pavyzdingos mokyklos įstatymas“ ir „Didžioji didaktika“.

Akademijos profesoriai laikė, kad žmonių visuomenės pažanga susijusi su kiekvieno žmogaus moraliniu tobulėjimu ir savęs pažinimu, mokslo išsivystymu ir švietimo išplitimu. Jie siekė realizuoti šias savo idėjas. Akademijos mokiniai Ukrainos, Rusijos ir Baltarusijos teritorijoje įsteigė dešimtis mokyklų, seminarijų ir kolegijų. Gerai žinoma jų švietėjiška veikla Bulgarijoje, Rumunijoje, Serbijoje. Pirmoji kolegija Serbijoje buvo įsteigta šešių akademijos studentų. Vienas jų — Manuilas Kozáčinskis — pirmosios serbų dramos autorius. Kijeviečiai įsteigė pirmąją spaustuvę Valachijoje, pirmąją kolegiją ir spaustuvę Moldavijoje. Visame slavų pasaulyje žinomi pirmieji vadovėliai, elementoriai (M. Smotrickio „Gramatika“, F. Prokopovičiaus „Paauglių pradžiamokslis“), parašyti akademijos dėstytojų. Dauguma Maskvos slavų-graikų lotynų akademijos rektorių, prefektų ir prorektorių buvo Kijevo mokslininkai. Nuo 1701 iki 1762 metų Maskvos akademijoje buvo 21 rektorius, iš jų — 18 kijeviečių. O iš 25 prefektų — 23 kijeviečiai. Tuo metu dėstyti į Maskvos akademiją buvo pakviesti 95 profesoriai ir net vyresnieji Kijevo akademijos studentai. Filosofijos kursus Maskvos akademijoje skaitė Kijevo akademijos absolventai: Stefanas Pribilovičius, Teofilis Krolikas, Inokentijus Kulčickis, Gavrilas Bužinskis, Gedeonas Višnevskis, Teofilaktas Lopatinskis, Platonas Malinovskis.

XVI—XVII amžių Ukrainos filosofijoje vyko iš esmės tie patys mąstymo procesai (nuo ontologizmo prie spekuliacijos ir dvasiškumo), kaip ir Vakarų Europoje, bet kategorijų sistema, sąvokos, modeliai, Vakarų Europos pavyzdžiu sukurti šiam procesui apibūdinti, jai nelabai tinka. Tai paaiškinama tuo, kad šis procesas, kuris Vakarų Europoje vyko tūkstantį metų, Ukrainoje — kelis šimtmečius. Ukrainoje jis prasidėjo tada, kai jo vystymasis Vakaruose jau buvo pasiekęs aukščiausią lygį.

Todėl grynai scholastikos, Renesanso, reformacijos ar baroko filosofinių kūrinių Ukrainoje nebuvo. Ukrainos ankstyvuosiuose profesionalios filosofijos vystymosi etapuose galima išskirti tik vienos ar kitos krypties vyraujančius elementus. Todėl Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos ir Rusijos filosofijos istorikai turėtų tiksliau nustatyti kiekvienos tautos filosofijos istorijoje vartojamų scholastikos, Renesanso, reformacijos, baroko, švietimo sąvokų turinį.